

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

РУДЕНКО ІЛОНА МИКОЛАЇВНА

УДК 159.922.73:314.554(043)

**ВПЛИВ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ НА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ
ДИТИНИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор психологічних наук, професор
Говорун Тамара Василівна,
Інститут психології
імені Г.С.Костюка АПН України,
головний науковий співробітник
лабораторії соціальної психології

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор
Іванчук Марія Георгіївна,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
завідувач науково-методичної
лабораторії моніторингу якості підготовки
фахівців

кандидат психологічних наук, доцент
Кікінежді Оксана Михайлівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
доцент кафедри психології

Захист відбудеться *16 грудня 2009 року о 15.00 годині* на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «16» листопада 2009 року.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сім'я, її стабільність та гармонійність функціонування є важливою умовою психічного здоров'я кожної людини. Особливого значення психологічний клімат у родині, характер батьківсько-дитячих взаємин набуває у процесі розвитку та становлення особистості дитини. Розлучення призводить до трансформації сім'ї і, як наслідок, негативно позначається на життєдіяльності дитини. За даними Державного комітету статистики України, впродовж п'яти років з моменту реєстрації шлюбу спостерігається значний відсоток розлучень. Більша кількість розлучень відбувається у період тривалості шлюбу до 15 років, тобто в сім'ях, де є неповнолітні діти. Тому перед сучасною психолого-педагогічною наукою постає актуальна проблема дослідження життєдіяльності дітей, зокрема молодшого шкільного віку, які пережили розлучення батьків, та, відповідно, розробки засобів зниження негативних наслідків розлучення на їх особистість. На думку науковців, психічні травми, які переживаються у дитинстві, стають чинником появи симптомів невротичних розладів у підлітковому та юнацькому віці. Здійснення психологічної допомоги дітям молодшого шкільного віку дасть можливість ефективно впливати на їх життєдіяльність, попереджувати появу невротичних розладів.

Дослідження проблеми впливу розлучення батьків на особистість дітей беруть свій початок у працях Н.Башкірової, Ю.Валлерштейн, Д.Келлі, О.Кузіна, О.Максимовича, Н.Малярової, С.Нартової-Бочавер, М.Несмеянової, Г.Фомюка та інших. У своїх дослідженнях науковці П.Блонський, О.Бовть, Н.Онищенко, Н.Подлеснова, І.Сіданіч, В.Шебанова вивчали різні аспекти впливу негативної сімейної атмосфери, яка передуює розлученню, на особистість дітей молодшого шкільного віку. У наукових доробках широко висвітлені особливості впливу дестабілізованих стосунків між батьками на особистість дитини (Т.Алексєєнко, М.Буянов, А.Добрович, Е.Ейдемїллер, Г.Іващенко, З.Матвійчик, В.Сатїр, В.Юстіцкіс). Особливості батьківсько-дитячих взаємин, зміни в життєдіяльності дитини після розлучення розглядалися психологами К.Аронс, Н.Башкіровою, С.Вальпер, Д.Відрою, Г.Фїгдором та іншими.

Водночас у науковій психологічній літературі відсутнє цілісне висвітлення проблеми впливу розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку, не розроблені засоби надання психологічної допомоги. Соціальна значущість та недостатня розробленість теоретичних та прикладних аспектів проблеми впливу розпаду сім'ї на розвиток особистості молодшого школяра і зумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження: **«Вплив розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема входить до плану науково-дослідної роботи кафедри психології Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М.П.Драгоманова. Тема затверджена Вченою радою університету (протокол № 4 від 1 грудня 2005 року) і узгоджена міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 5 від 30 травня 2006 року).

Мета дослідження полягає у виявленні впливу розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку та у розробці засобів надання їй психологічної допомоги.

В основу дослідження покладено **припущення** про те, що розлучення батьків зумовлює появу у дітей деструктивних почуттів (почуття провини, невпевненості у собі, тривожності, боязкості), які вони переживають впродовж тривалого часу після розпаду сім'ї, а також про можливість зменшення їх негативного впливу на особистість молодших школярів шляхом проведення психокорекційної роботи.

Для досягнення мети дослідження і перевірки висунутої гіпотези було сформульовано наступні **завдання**:

- 1) проаналізувати стан розробки проблеми впливу розлучення батьків на життєдіяльність дітей та сформулювати вихідні теоретичні засади дослідження;
- 2) виявити психологічні особливості життєдіяльності дітей молодшого шкільного віку, які пережили розлучення батьків: соціальну ситуацію їх розвитку, учбову та позашкільну діяльність;
- 3) дослідити психологічні зміни в особистості молодших школярів, які пережили розпад сім'ї;
- 4) розробити та апробувати психокорекційну програму надання психологічної допомоги дітям молодшого шкільного віку, які пережили розлучення батьків.

Об'єкт дослідження: життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження: вплив розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку.

Методи дослідження. Відповідно до визначених завдань комплексно застосовувались наступні методи дослідження: теоретичний аналіз проблеми, систематизація та узагальнення даних дослідження; спостереження, бесіди, анкетне опитування, експертне оцінювання, психодіагностичне тестування стандартизованими та нестандартизованими методиками, стандартизоване інтерв'ю, метод вивчення шкільної документації та результатів навчально-виховної активності молодших школярів; контент-аналіз. У ході емпіричного дослідження основним став метод психолого-педагогічного експерименту, що складався з констатувального, формувального та контрольного етапів. Комплекс спеціальних методик був спрямований на вивчення соціальної ситуації розвитку, учбової та позашкільної діяльності. Нами розроблені опитувальники для вчителів, батьків, молодших школярів. Для дослідження психологічних особливостей особистості дітей застосовувався тест Р.Кеттела (дитячий варіант), опитувальник Басса-Дарки, «Дитячий опитувальник неврозів» В.Седньова, «Символічні завдання на виявлення «соціального Я»» А.Бодальова, В.Століна, тест «Неіснуюча тварина» (за О.Романовою), методика «Малюнок сім'ї» (за Р.Бернсом, С.Кауфманом), модифіковані «Тематично-апперцептивний тест» (дитячий варіант «Дитячий апперцептивний тест») та методика «Метаморфози» (за Н.Семаго, М.Семаго).

Обробка експериментально отриманих даних здійснювалася за допомогою версії 11.5 комп'ютерної програми Statistical Package for the Social Science (SPSS) for Windows з використанням методів математичної статистики: критеріїв U-Манна-Уїтні, Колмогорова-Смірнова, Φ (кутове перетворення Фішера), хи-квадрат-Пірсона,

знаків G та кореляційного аналізу (коефіцієнту кореляції «Ф»-Пірсона, рангового коефіцієнту кореляції r-Спірмена).

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: фундаментальні положення вітчизняної психології про розвиток психіки в діяльності, про єдність свідомості та діяльності (К.А.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьев, П.Я.Гальперін, В.В.Давидов, О.М.Леонтєв, Б.Ф.Ломов, С.Л.Рубінштейн); про розвиток особистості, зокрема у молодшому шкільному віці (І.Д.Бех, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін, М.Г.Іванчук, Г.С.Костюк, О.М.Леонтєв, О.В.Скрипченко); наукові положення про сім'ю як інститут формування та становлення особистості дитини (Т.Ф.Алексєєнко, І.Д.Бех, Т.В.Говорун, Е.Еріксон, Г.М.Івашенко, О.М.Кікінежді, Т.В.Костяк, В.У.Кузьменко, З.Матвейчик, Ю.О.Приходько, В.Сатір); висновки психологічних досліджень, які охоплюють проблеми дестабілізованих подружніх стосунків, емоційних переживань дітей після розлучення батьків (К.Аронс, Н.Башкірова, Дж.Валлерштейн, С.Вальпер, Д.Відра, Т.І.Димнова, Ф.Дольто, Н.В.Малярова, С.К.Нартова-Бочавер, М.І.Несмеянова, Т.М.Титаренко, Г.Фігдор); результати досвіду роботи з психотравматичними переживаннями дитини (П.Гоулд, С.І.Заморев, Т.Д.Зінкевич-Євстигнеєва, Х.Кедьюсон, Дж.Остер, Г.Хоментаскас, Ч.Шефер).

База дослідження. Психодіагностичне дослідження проводилося на базі шкіл № 31, 33, 34 міста Черкас. До дослідження було залучено 120 молодших школярів, 90 батьків та інших значущих рідних, серед яких 50 осіб – батьки, які пережили розлучення. Експертами виступили вчителі та вихователі молодших класів Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників та шкіл № 31, 33, 34 міста Черкас. Загальна їх кількість становить 92 особи.

Наукова новизна та теоретичне значення дисертаційної роботи:

- *вперше* розкрито поняття «життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку, яка пережила розлучення», виділено суспільно-діяльнісний, індивідуально-психічний її рівні; цілісно розглянуто подію розлучення як динаміку негативних явищ (дестабілізація емоційних стосунків між подружжям, напружені батьківсько-дитячі взаємини до та після розлучення); досліджено соціальну ситуацію розвитку молодших школярів після розлучення (частоту і характер взаємин між членами неповної сім'ї, вибір та тривалість дружніх стосунків з однокласниками), їх учбову (рівень успішності, негативні чинники впливу) та позашкільну діяльність, психологічні зміни в особистості дітей, які пережили розпад сім'ї (виразність та стійкість емоційних переживань, ставлення до батьків); встановлено відмінності в життєдіяльності молодших школярів у залежності від тривалості часового проміжку після розлучення батьків; розроблено та впроваджено психокорекційну програму надання їм психологічної допомоги;

- *розширено та доповнено* поняття «життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку», знання про психологічні особливості розвитку особистості дитини в сім'ї після розлучення батьків; визначені деструктивні чинники взаємин між подружжям та їх вплив на особистість дитини, а також соціальні умови сприятливого перебігу адаптації дитини до нових стосунків з батьками в неповній сім'ї;

- *набуло подальшого розвитку* розуміння сутності психологічних наслідків дестабілізації емоційних стосунків між батьками для дитини, узагальнено соціально-психологічний досвід життєдіяльності дитини в неповній сім'ї.

Практичне значення роботи. Розроблена та апробована автором психокорекційна програма надання психологічної допомоги молодшим школярам може бути використана психологами у закладах освіти та практичними психологами у центрах допомоги сім'ї. Практичні рекомендації для батьків та вчителів, контракт «Щастя моєї дитини» спрямовані на підвищення психологічної компетентності найближчого соціального оточення молодших школярів з метою зменшення негативного впливу розлучення на особистість дітей.

Матеріали дослідження запропоновані для використання в процесі підготовки студентів психологічних та педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також підвищення кваліфікації вчителів у навчальних курсах «Вікова та педагогічна психологія», «Психологія сім'ї», «Психологічна допомога особистості в кризових ситуаціях».

Впровадження результатів дослідження здійснювалося у обласному інституті післядипломної освіти педагогічних працівників (довідка № 01-061205 від 21.05.2007), у школі № 34 (довідка № 136 від 24.05.2007), у школі № 33 (№ 218 від 20.06.2008), у школі № 31 (довідки № 102 від 20.06.2008) міста Черкас.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження доповідалися і отримали схвалення на Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми» (Київ, 2006); Всеукраїнській науковій конференції студентів та молодих вчених «Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації» (Тернопіль, 2006); Міжнародній науково-практичній конференції «Генеза буття особистості» (Київ, 2006); другій Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми» (Київ, 2007); Міжнародній науково-практичній конференції «Трансформація особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін» (Чернівці, 2007); Міжнародному науковому форумі Других Коломінських читань «Становлення особистості фахівця: соціально-психологічні проблеми» (Київ, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретико-методологічні та прикладні проблеми педагогічної взаємодії» (Одеса, 2008); а також на засіданнях кафедри психології і педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, 2005-2007 рр.); звітних наукових конференціях аспірантів НПУ імені М.П.Драгоманова (Київ, 2005-2008 рр.).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати експериментального дослідження відображено у 9 одноосібних публікаціях, серед яких 6 статей у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, та у матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (218 найменувань), 4 додатків. Робота містить 17 таблиць і 11 рисунків на 28 сторінках. Основний зміст дисертації викладено на 170 сторінках комп'ютерного набору. Повний обсяг дисертації становить 306 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено мету, об'єкт, предмет, сформульовано гіпотезу та завдання, вказано методи, визначено наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, наведено відомості щодо апробації та впровадження результатів дослідження, подано дані про обсяг та структуру роботи.

У першому розділі *“Теоретичні підходи до проблеми впливу розлучення батьків на життєдіяльність дитини”* представлено теоретичний аналіз проблеми, розкрито поняття «життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку, яка пережила розлучення», проаналізовано особливості впливу несприятливої сімейної атмосфери, яка передуює розлученню, та розрив подружніх стосунків на особистість дитини, розглянуто специфіку батьківсько-дитячих стосунків в неповній сім'ї.

Психологічно складні умови процесу розлучення, які супроводжуються дестабілізацією емоційних взаємин між подружжям, призводять до різноманітних переживань у дітей – тривожності, відчуття самотності, замкнутості (Н.Башкірова, Дж.Валлерштейн, Д.Відра, Д.Келлі), депресії, почуття провини, неповноцінності, емоційної вразливості, беззахисності, перепадів настрою, агресивності (О.Кузіна, О.Максимович, С.Нартова-Бочавер, Е.Панкратова, Г.Фігдор, Г.А.Фомюк); а також до психосоматичних захворювань (К.Davis). Неповна сім'я негативно позначається на статеворольовому (А.Беседін, Т.Димнова, В.Каган) та психосексуальному розвитку дитини (І.Байбер, Дж.Браун, Д.Відра, Т.Говорун, Д.Ісаєв, Д.Крістенсен, Г.Фігдор), впливає на перенесення засвоєних негативних стереотипів батьківських взаємин у власне подружнє життя (Т.Демидова, О.Кузіна, М.Мушкевич, Г.Фомюк, М.Bowen, M.Kerr), призводить до несвідомого засвоєння і відтворення конфліктних моделей поведінки подружжя (Т.Буленко, Т.Димнова).

Нова соціальна ситуація розвитку дітей молодшого шкільного віку (прийняття соціальної ролі учня, учбова діяльність як провідний тип діяльності, перебудова системи взаємин з дорослими і однолітками, у якій вчитель виступає значущою особою) посилюють необхідність батьківської підтримки. В дослідженнях науковців розкрито особливості впливу несприятливої психологічної родинної атмосфери на формування негативних рис характеру дітей молодшого шкільного віку, невпевненості у собі, підвищеної тривожності (Н.Онищенко, Н.Подлеснова, І.Сіданіч), агресивних форм поведінки (О.Бовть, В.Шебанова), а також проблем в учбовій діяльності (П.Блонський).

Процес пристосування дітей до нових умов життя після розлучення залежить значною мірою від емоційного стану батьків (К.Аронс, Д.Відра, С.Ковальов, Г.Марасанов, Г.Фігдор), характеру їх стосунків (К.Аронс, Н.Башкірова, Д.Відра, Г.Фігдор), специфіки побудови в неповній родині батьківсько-дитячих взаємин (Н.Башкірова, С.Вальпер, Д.Відра, І.Кон).

Поняття життєдіяльності нами розглянуто на основі аналізу наукових здобутків представників діяльнісного підходу (К.А.Абульханова-Славської, Б.Г.Ананьева, П.Я.Гальперіна, О.М.Леонтьєва, Б.Ф.Ломова, С.Л.Рубінштейна). Оскільки здійснений теоретичний огляд наукової літератури не дозволив виявити конкретне визначення «життєдіяльності дитини молодшого шкільного віку, яка

пережила розлучення», нами сформульовано власне визначення. Отже, «життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку, яка пережила розлучення» – це система взаємодій дитини зі світом після розлучення та її психічна діяльність як результат відображення події розпаду сім'ї. На основі проаналізованої наукової літератури виокремлено суспільно-діяльнісний та індивідуально-психічний її рівні. Суспільно-діяльнісний рівень життєдіяльності дитини молодшого шкільного віку включає в себе соціальну ситуацію розвитку, що представлена такими сферами взаємовідносин, як неповна сім'я (взаємини між членами неповної родини) та школа (дружні стосунки з однокласниками); учбову та позашкільну діяльність. Індивідуально-психічний рівень – охоплює психологічні особливості особистості дитини молодшого шкільного віку, які детерміновані подією розлучення батьків.

Результати теоретичного аналізу стали основою для емпіричного вивчення життєдіяльності дитини молодшого шкільного віку в неповній сім'ї.

У другому розділі *“Експериментальне дослідження впливу розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку”* виявлено склад неповних сімей з дітьми молодшого шкільного віку; досліджено особливості взаємин між її членами; розглянуто успішність, негативні чинники впливу на учбову діяльність та позашкільну активність дітей молодшого шкільного віку; досліджено диференціацію психологічних відмінностей особистості молодших школярів з повних та неповних сімей, а також їх специфіку в залежності від тривалості часового проміжку після розлучення батьків.

Діагностична робота з молодшими школярами із неповних родин здійснювалася за умов, коли дитина після розлучення залишилася з матір'ю, яка не проживала з іншим партнером, не вступила до повторного шлюбу, не мала ознак асоціальної поведінки. Відбір дітей за такими вимогами сприяв утворенню більш однорідної вибірки. До дослідження було залучено 120 молодших школярів, серед яких 60 осіб молодших школярів з неповних сімей та 60 осіб дітей молодшого шкільного віку з повних родин. З метою з'ясування особливостей життєдіяльності молодших школярів після розлучення респонденти були розподілені відповідно до критерію «досвід взаємин у діаді «батько-молодший школяр»»: група А1 (30 осіб) – діти, які продовжують контактувати з батьком; група А2 (30 осіб) – діти, які не спілкуються з батьком. Одночасно розподіл учнів початкових класів здійснювався за двома групами відповідно до критерію «тривалість часового проміжку з моменту розлучення батьків»: група Б1 (30 осіб) – діти, які пережили розлучення батьків в межах до 5 років; група Б2 (30 осіб) – діти, які пережили розлучення більше 5 років тому. Психодіагностика являла собою індивідуальну та групову форми роботи з дітьми молодшого шкільного віку, яка доповнювалася результатами спостережень та даними опитування вчителів, батьків та інших родичів. Емпіричне дослідження проводилося за комплексом стандартизованих та проєктивних методик. Проєктивні методики давали змогу: зменшити напруження та налагодити позитивний емоційний контакт з дітьми, створити атмосферу довіри, яка б сприяла відвертій розмові з респондентами щодо їхніх взаємин з батьком та родичами за батьківською лінією після розлучення, щодо їх особистісних переживань та хвилюючих питань, а також поєднувати психодіагностичну та психокорекційну процедури.

Встановлено, що більшість молодших школярів (61,67 %) після розлучення проживають з однією дорослою особою у родині (матір'ю), решта – від двох дорослих осіб (родичі за материнською лінією). У складі більшості неповних родин (75 %) відсутні близькі родичі чоловічої статі, які могли б замінювати або виконувати роль батька. Тому такі діти не мають можливості спостерігати статево-рольові взаємодії чоловіка і жінки у сімейних стосунках. Частина молодших школярів із неповних родин підтримують стосунки з батьком (50 %) та родичами за батьківською лінією (бабуся, дідусь) (70%). Виявлено, що спілкування молодших школярів з батьком та родичами за батьківською лінією, у більшості випадків, відбувається в атмосфері емоційно-позитивної взаємодії при зацікавленому ставленні дорослих до справ дитини. Проте недосаженість батька у важливі для молодшого школяра моменти повсякденного життя обмежує їх поглиблення. Для більшості обстежених молодших школярів із неповних родин притаманне прагнення до спілкування з батьком.

Встановлено, коли розлучення відбулося нещодавно (у дошкільному або у молодшому шкільному періодах розвитку дитини), то батько, у більшості випадків, ще продовжує підтримувати стосунки з сином чи донькою. Відсоток дітей, з якими батько спілкується рідко або взагалі не контактує, зростає, коли з моменту розпаду шлюбу проходить більше 3-4 років. З'ясовано, що наявність контактів у діаді «батько-молодший школяр» залежить від тривалості часового проміжку з моменту розлучення ($\Phi=0,544$, $p\leq 0,01$). Ця закономірність пов'язана з послабленням емоційного зв'язку батька з дитиною молодшого шкільного віку внаслідок зниження та відсутності спільного життєвого (сімейного) досвіду, а також наявністю конфліктних, емоційно-напружених стосунків колишнього подружжя або появою у батька нової сім'ї. За результатами опитування батьків, з'ясовано, що взаємини між колишнім подружжям після розлучення відсутні (у 52 % випадків), формальні (у 38% випадків), конфліктні (у 6% випадків), дружні меншою мірою (у 20% випадків).

Виявлено тенденцію молодших школярів до створення та підтримки дружніх стосунків з дітьми з подібним неблагополучним життєвим досвідом, зокрема тими, які також пережили втрату батька через розлучення або зовсім не знали останнього (19,51 %). Згідно з результатами опитування вчителів, для учнів початкових класів із повних родин більш притаманними є підтримка постійних, тривалих дружніх стосунків, ніж для дітей, які пережили розлучення батьків ($\chi^2=7,81$, $p\leq 0,01$). Доведено, що розлучення батьків позначається на нестабільності дружніх стосунків з однокласниками у дітей молодшого шкільного віку ($\Phi=0,423$, $p\leq 0,01$).

Згідно експертних оцінок, з'ясовано, що впродовж поточного року після розлучення учбова діяльність молодших школярів погіршувалася (у 48,78% випадків), характеризувалася нестабільністю (у 43,9% випадків), залишалася без змін (у 7,32% випадків). Встановлено, що для молодших школярів, які пережили розпад сім'ї, більш характерне зниження успішності в учбовій діяльності (середній та низький рівні успішності) у порівнянні з учнями початкових класів із повних сімей ($\chi^2=10,57$, $p\leq 0,01$). Виявлено, що негативними чинниками впливу на учбову діяльність молодшого школяра після розлучення батьків виступають: кількість та значущість стресових змін у його житті; агресивний характер взаємин між батьками; брак спілкування батьків з дитиною; депресивний, нестабільний

емоційний стан матері та, відповідно, дитини; неухвалене ставлення дорослих до проблем навчання (недостатня увага, контроль, допомога). Згідно даних опитування, учбову діяльність молодшого школяра із неповної родини контролює мати (у 48,78% випадків), мати та родичі за материнською лінією (у 31,71 % випадків), родичі за материнською лінією (у 12,19 % випадків), ніхто не контролює (у 7,32% випадків). Отже, після розлучення батько, як правило, не приймає активної участі в навчанні дитини. Однак у повній родині учбову діяльність контролюють спільно батько та мати лише у 34,15 % випадків.

За результатами дослідження більшість молодших школярів із неповних сімей (89,74 %) охоплені позашкільними видами діяльності. Діти відвідують гуртки, секції що важливо для відновлення їх психічної рівноваги після розлучення батьків.

Нами представлений аналіз особистісних профілів молодших школярів з повних та неповних сімей на основі багатофакторного опитувальника Р.Кеттела (Рис.1).

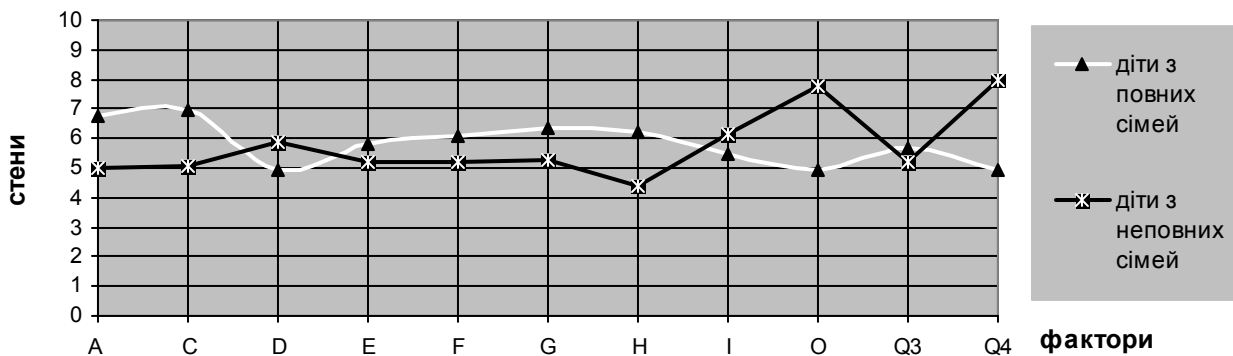


Рис.1. Середні показники особистісних профілів молодших школярів з повних та неповних сімей.

За даними, наведеними у діаграмі, встановлено, що молодші школярі з неповних родин виявляють особистісні риси, які характеризуються показниками нижче середнього за шкалами: А (А-: відособленість, $x_{сер}=5,01$), С (С-: емоційна нестабільність, $x_{сер}=5,08$), Е (Е-: залежність, $x_{сер}=5,21$), F (F-: тривожність, $x_{сер}=5,18$), G (G-: недобросовісність, $x_{сер}=5,26$), Н (Н-: боязкість, $x_{сер}=4,36$), Q3 (Q3-: імпульсивність, $x_{сер}=5,23$); вище середнього – D (D+: збудливість, $x_{сер}=5,85$), I (I+: емоційна вразливість, $x_{сер}=6,15$); високими оцінками – О (О+: схильність до почуття провини, недооцінювання себе, $x_{сер}=7,75$), Q4 (Q4+: нервове напруження, $x_{сер}=8$). Особистісні риси молодших школярів із повних родин характеризуються показниками вище середнього за шкалами: А (А+: комунікативність, $x_{сер}=6,75$), С (С+: емоційна стабільність, $x_{сер}=6,95$), Е (Е+: самостійність, $x_{сер}=5,82$), F (F+: безпечність, $x_{сер}=6,07$), G (G+: сумлінність, $x_{сер}=6,35$), Н (Н+: сміливість, $x_{сер}=6,2$), I (I+: емоційна вразливість, $x_{сер}=5,5$), Q3 (Q3+: самоконтроль поведінки, $x_{сер}=5,68$); нижче середнього – D (D-: врівноваженість, $x_{сер}=4,95$), О (О-: самовпевненість, $x_{сер}=4,96$), Q4 (Q4-: емоційне розслаблення, $x_{сер}=4,9$).

Поглиблений аналіз порівняльних результатів психодіагностичних даних дав змогу зробити висновок про те, що розлучення батьків призводить до формування у молодших школярів таких особистісних характеристик, як: тривожність (стурбованість) (($U=437,5$), $p \leq 0,01$), боязкість (беззахисність, підвищене відчуття небезпеки) (($U=1095,5$), $p \leq 0,01$), невпевненість у собі (недооцінювання себе, схильність до почуття провини, емоційна вразливість, надмірна залежність) (($U=552,5$), $p \leq 0,01$), відособленість ($U=1012,5$), $p \leq 0,01$), емоційна нестабільність (імпульсивність, збудливість, перепади настрою) (($U=936,5$), $p \leq 0,01$). Навпаки, для молодших школярів із повних родин більш характерні – емоційна стабільність, врівноваженість, самовпевненість, безпечність, життєрадісність, комунікативність, сміливість, рішучість.

Також, встановлено, що молодші школярі із групи Б1, батьки яких розлучилися в межах до 5 років, виявляють особистісні риси, які характеризуються показниками нижче середнього за шкалами: А (А-: відособленість, $x_{сер}=5,06$), С (С-: емоційна нестабільність, $x_{сер}=4,43$), Е (Е-: залежність, $x_{сер}=5,06$), F (F-: тривожність, $x_{сер}=4,63$), G (G-: недобросовісність, $x_{сер}=5,36$), Н (Н-: боязкість, $x_{сер}=4,53$), Q3 (Q3-: імпульсивність, $x_{сер}=4,96$); вище середнього – D (D+: збудливість, $x_{сер}=6,27$), I (I+: емоційна вразливість, $x_{сер}=6,43$); високими оцінками – О (О+: схильність до почуття провини, недооцінювання себе, $x_{сер}=7,76$), Q4 (Q4+: нервове напруження, $x_{сер}=8,13$). Особистісні риси молодших школярів із групи Б2, батьки яких розлучилися понад 5 років тому, характеризуються показниками нижче середнього за шкалами: А (А-: відособленість, $x_{сер}=4,7$), D (D-: врівноваженість, $x_{сер}=5,43$), Е (Е-: залежність, $x_{сер}=5,36$), G (G-: недобросовісність, $x_{сер}=5,17$), Н (Н-: боязкість, $x_{сер}=4,2$); вище середнього – С (С+: емоційна стабільність, $x_{сер}=5,73$), I (I+: емоційна вразливість, $x_{сер}=5,86$), Q3 (Q3+: самоконтроль поведінки, $x_{сер}=5,5$); високими оцінками – О (О+: схильність до почуття провини, недооцінювання себе, $x_{сер}=7,73$), Q4 (Q4+: нервове напруження, $x_{сер}=7,86$). Аналіз даних дав змогу виявити, що для більшості молодших школярів незалежно від часового проміжку з моменту розлучення батьків притаманні такі характеристики, як: тривожність (стурбованість) (($U=421$), $p=0,653$), боязкість (беззахисність, підвищене відчуття небезпеки) (($U=441,5$), $p=0,899$), невпевненість у собі (недооцінювання себе, схильність до почуття провини, емоційна вразливість, надмірна залежність) (($U=427$), $p=0,728$), відособленість ($U=410$), $p=0,550$).

Дані експертів підтвердили, що молодші школярі, які пережили розлучення батьків, на відміну від учнів початкових класів із повних родин є більш агресивними (($\Phi=2,78$), $p \leq 0,01$), замкненими (($\Phi=3,277$), $p \leq 0,01$), емоційно нестабільними (($\Phi=4,624$), $p \leq 0,01$), збудливими (($\Phi=3,709$), $p \leq 0,01$), емоційно вразливими (($\Phi=5,007$), $p \leq 0,01$), невпевненими у собі (($\Phi=3,438$), $p \leq 0,01$), тривожними (($\Phi=4,149$), $p \leq 0,01$), для них більш характерні прояви суму ($\Phi=4,502$, $p \leq 0,01$) та потреба бути біля вчителя (($\Phi=2,924$), $p \leq 0,01$), у них також частіше спостерігається зниження вольової активності (($\Phi=2,602$), $p \leq 0,01$).

Дані, отримані в процесі опитування батьків, також засвідчили, що розлучення негативно впливає на особистість дитини, активізуючи збудливість, емоційну нестабільність (62,79%), тривожність (53,49%), емоційну вразливість (74,42 %), підвищену потребу постійно бути поруч з дорослим (62,79 %). Подібні оцінні характеристики вказують на переживання дитиною втрати відчуття стабільності

оточуючого світу внаслідок розлучення батьків, а потреба постійно бути поруч значущої особи є проявом загостреного прагнення відновити це відчуття у собі.

Згідно з результатами дитячого опитувальника неврозів, виявлено, що молодші школярі, які пережили розлучення, на відміну від респондентів із повних сімей, характеризуються: підвищеним рівнем депресивних (сум, пригніченість) (($U=750$), $p \leq 0,01$) та астенічних (зниження працездатності рівня психічних процесів: уваги, пам'яті, мислення) (($U=633$), $p \leq 0,01$) проявів; порушеннями у поведінці (агресивність, неслухняність) (($U=692$), $p \leq 0,01$); зростанням випадків вегетативних розладів (психосоматичних захворювань) (($U=886,5$), $p \leq 0,01$); порушеннями сну (($U=831$), $p \leq 0,01$); підвищенням рівня тривоги (($U=314,5$), $p \leq 0,01$).

З'ясовано, що молодші школярі, батьки яких розлучилися в межах до 5 років, відзначилися підвищеним рівнем депресивних (сум, пригніченість) (($U=166$), $p \leq 0,01$) та астенічних (зниження працездатності психічних процесів: уваги, пам'яті, мислення) (($U=187,5$), $p \leq 0,01$) проявів; порушеннями у поведінці (агресивність, неслухняність) (($U=244$), $p \leq 0,01$); зростанням випадків вегетативних розладів (психосоматичних захворювань) (($U=272$), $p \leq 0,01$) у порівнянні зі своїми однолітками, які пережили розлучення батьків понад 5 років тому. Така диференціація особистісних проявів молодших школярів зумовлена більш сильними психотравматичними переживаннями, пов'язаними з розлученням батьків, які діти не в змозі подолати самотійно за короткий проміжок часу, щоб стабілізувати свій емоційний стан. Молодші школярі, які пережили розлучення понад 5 років тому, є більш психічно адаптованими до умов життя в неповній сім'ї, враховуючи тривалий часовий проміжок з моменту розлучення, лише за шкалою діагностики порушень сну статистично значущої різниці між групами Б1 та Б2 не виявлено. Проте, переживання тривоги у молодших школярів групи Б2 у символічній формі проявлялось також в порушенні сну (($r = - 0,383$), $p \leq 0,05$). Аналіз дослідних даних засвідчив, що шкала порушення сну є водночас показником депресивних та астенічних проявів у молодших школярів з групи Б1; депресивних проявів та тривоги у дітей з групи Б2.

Згідно результатів опитувальника Басса-Дарки виявлено, що молодші школярі з неповних родин характеризуються підвищеним рівнем вираження індексу загальної агресивності порівняно з дітьми із повних родин (($U=637,5$), $p \leq 0,01$). Молодші школярі, які пережили розлучення батьків в межах до 5 років, мають вищий рівень вираження індексу загальної агресії на відміну від своїх однолітків, які пережили розлучення батьків понад 5 років тому (($U=306$), $p \leq 0,05$). Оскільки діти молодшого шкільного віку ще не досягли рівня свідомої сформованості агресивних способів дій, їхні агресивні реакції є способом психічного захисту. Тому на основі здійсненого аналізу теоретичних джерел та власних спостережень, нами запропоновано розглядати агресивні прояви (вербальна, фізична агресія, роздратування) молодших школярів, які пережили розлучення батьків, як прийоми психічного захисту від власних негативних почуттів (образи, провини, боязкості, невпевненості, тривожності).

Аналіз даних дитячого апперцептивного тесту засвідчив, що переживання молодшими школярами почуття власної провини у розлученні батьків не залежить від тривалості часового проміжку з моменту руйнування цілісності сім'ї. За

отриманими даними, припущено, що почуття провини у дітей виникає внаслідок власних дитячих умовисновків через брак пояснень з боку батьків щодо причини розлучення або наведення дорослими таких аргументів, які посилюють психотравму. Опитування батьків (48%) засвідчило, що діти іноді (рідко) або взагалі не діляться з ними своїми переживаннями, пов'язаними з подією розлучення.

Співставлення результатів застосування методик «Малюнок сім'ї» та «Неіснуюча тварина», підтвердили та доповнили дані, отримані за стандартизованими тестами. Шляхом аналізу графічного образу Я молодших школярів, виявлено, що дітям незалежно від тривалості часового проміжку з моменту розлучення більшою мірою притаманні негативні особистісні характеристики (невпевненості у собі, недооцінювання себе, тривожності, боязкості) у порівнянні з респондентами із повних родин. Аналіз даних методики «Символічні завдання на виявлення «соціального Я»» засвідчив, що для молодших школярів із неповних родин набагато частіше притаманне переживання «не такий, як усі», на відміну від дітей з повних родин (($\Phi=4,874$), $p\leq 0,01$).

За результатами методики «Метаморфози», з'ясовано, що 66,67% молодших школярів із повних сімей та 39,74 % респондентів із неповних родин характеризували батька за допомогою хижих тварин з чоловічими якостями сили, могутності, захисту. Отже, припущено, що відчуття сили та захисту молодші школярі пов'язують з роллю батька. Тому відсутність батька у сім'ї не дає можливості повною мірою задовольнити потребу дітей молодшого шкільного віку у безпеці та захисті.

За даними опитування рідних, діти яких підтримують контакти у діаді «батько-молодший школяр», 85,29% – зазначили, що молодші школярі йдуть на зустріч з батьком з веселим настроєм. У ході стандартизованого інтерв'ю 75% молодших школярів зізналися, що відчують радість при очікуванні на зустріч з батьком; 8,33% дітей – тривогу; 4,16% – злість; 12,5% – байдужість. Після зустрічі з батьком поведінку дитини більшість дорослих (80,64%) характеризували, як веселу, радісну. Отже, зустрічі з батьком для молодших школярів є подією, яка носить переважно емоційно-позитивний характер.

Аналіз даних дитячого апперцептивного тесту дав змогу дійти висновку, що після розлучення батьків діти молодшого шкільного віку більшою мірою переживають почуття образи до батька, ніж до матері (($\chi^2=5,426$), $p\leq 0,05$). Виявлено, що молодші школярі, незалежно від часового проміжку з моменту розлучення, сумніваються у любові батька ($\Phi=0,244$). Тому, припущено, що подія розлучення, коли батько залишає сім'ю, викликає зневіру дитини у стабільності його почуття любові.

Дані опитування вчителів (78,05 %) та батьків (46 %) засвідчили, що молодші школярі виявляють бажання єдності сім'ї. Дані методики «Рене Жилія» виявили, що молодші школярі незалежно від тривалості часового проміжку з моменту розлучення все ще плачуть у собі надію возз'єднання батьківської родини (68,33 % дітей зобразили себе та батьків у пустих кімнатах квартири).

Таким чином, результати констатувального етапу дослідження вказують на необхідність запровадження психологічної допомоги дітям молодшого шкільного віку, які пережили розлучення батьків.

У третьому розділі *“Психологічна допомога дітям молодшого шкільного віку, які пережили розлучення батьків”* представлені засоби надання психологічної допомоги дітям молодшого шкільного віку після розлучення; наведені теоретичні підходи та розглядаються процесуальні аспекти психокорекційної роботи з молодшими школярами, а також просвітницької роботи з найближчим соціальним оточенням (значущими рідними, вчителями, вихователями молодшої школи, шкільними психологами). Наведено дані порівняння експериментальної та контрольної груп після завершення психокорекційної програми, а також результати опрацювання дослідних даних.

Психологічна допомога дітям молодшого шкільного віку, які пережили розлучення батьків, мала за мету зменшити психотравматичний вплив розлучення на особистість молодшого школяра. Вона була реалізована за допомогою психокорекційної програми; просвітницької роботи з найближчим соціальним оточенням (значущими рідними, вчителями, вихователями молодшої школи, шкільними психологами). Впровадження шляхів психологічної допомоги здійснювалося на етапі дослідження впродовж 2007 – 2008 років у школах № 31, 33, 34 міста Черкас.

Психокорекційна програма розроблена на основі когнітивно-поведінкового підходу із застосуванням елементів арттерапії, казкотерапії, ігротерапії, психодрами, психогімнастики, що сприяє психокорекції особистості дитини на рівні свідомості та поведінки. Поєднання різних напрямів було спрямовано на реалізацію завдань психокорекційної програми: 1) зняття психологічного дискомфорту щодо психотравматичної події розлучення (зміну у сприйманні себе та оточуючої дійсності шляхом підвищення рівня вербалізованості рефлексивних роздумів, емоційного відреагування негативних переживань); 2) активізацію позитивного мислення (розширення позитивного ставлення до себе; підвищення позитивних почуттів у собі (любові, добра, щастя, радості) та до значущих рідних (любові, підтримки, допомоги); формування установок позитивного мислення щодо майбутнього); 3) оволодіння адаптивними формами поведінки у соціумі (зниження рівня агресивності та тривожності, подолання самотності; підвищення впевненості у собі); навчання психологічним прийомам саморегуляції поведінки. Психокорекційна програма ґрунтувалася на принципах гуманістичного підходу, центрованого на дитині (ширий інтерес до дитини та її внутрішнього світу; безумовне прийняття дитини такою, якою вона є; створення у дитини відчуття безпеки для можливості вільного вираження нею почуттів); комплексності засобів психологічного впливу на особистість дитини; врахування емоційної складності застосованих психокорекційних методик; залучення найближчого соціального оточення.

Для впровадження психокорекційної програми було створено експериментальну (30 осіб) та контрольну (30 осіб) групи дітей молодшого шкільного віку із неповних родин. Програма складалася з двох етапів: психокорекційного та контрольного. Психокорекційний етап розроблено з метою зменшення негативних переживань та мобілізації психічних ресурсів молодших школярів, які пережили розлучення батьків. Форма запровадження вказаного етапу програми була змішаною – індивідуальною та груповою. Індивідуальні заняття були спрямовані на роботу з негативними переживаннями дітей молодшого шкільного

віку, а групі – на навчання дітей оволодінню конструктивними формами поведінки у соціумі. Загальний час, необхідний для реалізації психокорекційної програми, становив 16 занять (кожне заняття тривало 40-45 хвилин та проводилося один-два рази на тиждень). Контрольний етап програми спрямовано на емпіричну оцінку її ефективності та здійснювався за допомогою стандартизованих тестів Р.Кеттела та Басса-Дарки.

Порівняння даних експериментальної групи, отриманих до та після проведеної психокорекційної програми, засвідчують достовірність особистісних змін у молодших школярів: зниження відособленості та підвищення доброзичливості, комунікативності (($G=5$), $p \leq 0,01$); зниження боязкості та підвищення сміливості, рішучості (($G=8$), $p \leq 0,05$); зниження невпевненості у собі, подолання переживання почуття провини та підвищення самовпевненості (($G=5$ та $G=3$), $p \leq 0,01$); зниження тривожності (($G=3$), $p \leq 0,01$) та агресивності (($G=6$), $p \leq 0,01$). Водночас, результати аналогічного опрацювання даних молодших школярів контрольної групи, які не брали участі в психокорекційній програмі, не виявили статистично значущих змін у динаміці особистісних проявів дітей.

Порівняння експериментальної та контрольної груп як незалежних вибірок, що здійснювалося після проведення психокорекційної програми із застосуванням критерію U-Манна-Уїтні, вказує на особистісні зміни молодших школярів, які брали в ній участь: зниження тривожності (($U=119$), $p \leq 0,01$), боязкості (($U=285,5$), $p \leq 0,05$), агресивності (($U=308,5$), $p \leq 0,05$), невпевненості у собі, подолання почуття провини (($U=155,5$), $p \leq 0,01$).

Отже, запропонована психокорекційна програма надання психологічної допомоги дітям молодшого шкільного віку, які пережили розлучення, виявилась ефективною. Оскільки після її завершення діти, які брали в ній участь (у порівнянні зі школярами контрольної групи), характеризувалися зменшенням негативних особистісних проявів. Позитивні емоційні зміни у респондентів з експериментальної групи засвідчили також вчителі та батьки, які підкреслили заміну «ігноруючої» форми взаємодії у діаді «батько-молодший школяр» на позитивно-комунікативну.

Просвітницька робота з вчителями та вихователями молодшої школи, психологами, значущими рідними спрямовувалася на підвищення психологічної компетентності дорослих в питаннях розуміння емоційного стану дітей молодшого шкільного віку, які пережили розпад сім'ї, та формування сприятливих умов, спрямованих на подолання психотравматичних переживань розлучення. Просвіта здійснювалась за допомогою надання практичних рекомендацій для батьків та вчителів, укладання індивідуальних контрактів з батьками «Щастя моєї дитини», проведення індивідуальних консультативних бесід з класними керівниками, шкільними психологами, значущими рідними, читання лекцій. Рекомендації надавалися у ході бесід з вчителями, шкільними психологами, батьками.

Самостійною формою просвіти батьків став авторський контракт «Щастя моєї дитини», який укладався за взаємною згодою сторін (вчитель, шкільний психолог, батьки). Метою контракту є мотивація батьків до формування продуктивних умов виховання та розвитку гармонійних стосунків з дитиною вдома; підвищення відповідальності дорослих за спілкування з дитиною. Апробація контракту також засвідчила його ефективність.

Практичні рекомендації для батьків та вчителів, а також контракт «Щастя моєї дитини», представлені у додатках дисертаційної роботи.

Підсумовуючи, зазначимо, що одержані дані підтвердили гіпотезу дослідження, згідно з якою розлучення батьків зумовлює появу деструктивних почуттів (провини, невпевненості у собі, тривожності, боязкості), які дитина переживає впродовж тривалого часу після розлучення, а також можливість зменшення їх негативного впливу на особистість молодшого школяра шляхом проведення з ним психокорекційної роботи. Отримані результати дозволяють зробити загальні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі представлено теоретичне узагальнення та дослідження проблеми впливу розлучення батьків на життєдіяльність дітей молодшого шкільного віку, виявлено їх особистісні характеристики, які слугували основою для розробки психокорекційної програми надання психологічної допомоги.

1. Життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку, яка пережила розлучення батьків – це система взаємодій дитини зі світом після розлучення та її психічна діяльність як результат відображення події розпаду сім'ї. Функціонування життєдіяльності молодшого школяра протікає на суспільно-діяльнісному та індивідуально-психічному рівнях. Суспільно-діяльнісний рівень включає в себе соціальну ситуацію розвитку, що представлена такими сферами взаємовідносин, як неповна сім'я (взаємини між членами неповної родини) та школа (дружні стосунки з однокласниками); учбову та позашкільну діяльність. Індивідуально-психічний рівень – охоплює психологічні особливості особистості дитини молодшого шкільного віку, які детерміновані подією розлучення батьків.

2. У молодшому шкільному віці нова соціальна ситуація розвитку, перебудова системи взаємин з дорослими та однолітками не зменшує важливості сім'ї (позитивного психологічного клімату в родині, реалізації батьками необхідних виховних функцій, їх психолого-педагогічної культури, стилю сімейного виховання) у розвитку особистості дитини. Розлучення – це подвійна психотравматична подія у житті дитини, що зумовлює динаміку негативних явищ: напружену психологічну атмосферу в сім'ї внаслідок дестабілізації емоційних стосунків між подружжям, дисгармонійні батьківсько-дитячі взаємини після розлучення.

3. У складі більшості неповних сімей, утворених після розлучення, відсутні родичі чоловічої статі, що зумовлює брак взірця чоловічої ролі. Молодші школярі не спостерігають статеворольові взаємодії чоловіка і жінки у сімейних стосунках, це ускладнює розвиток необхідних для життя властивостей особистості. Змінені сімейні умови життя формують нову систему контактів молодших школярів із батьком та родичами за батьківською лінією після розлучення. Спілкування у діаді «батько-молодший школяр» та з родичами за батьківською лінією відбувається в атмосфері емоційно-позитивної взаємодії при зацікавленому ставленні дорослих до справ дитини. Розлучення обмежує стосунки, породжуючи недосяжність батька у важливі для дитини моменти. Для молодших школярів із неповних родин притаманне прагнення до спілкування з батьком. Підтримка контактів у діаді «батько-молодший школяр» залежить від тривалості часового проміжку з моменту

розлучення. Відсоток дітей, з якими батько спілкується рідко або взагалі не контактує, зростає, коли з моменту розпаду шлюбу проходить більше 3-4 років. Це зумовлено послабленням емоційного зв'язку батька з дитиною молодшого шкільного віку внаслідок відсутності спільних сімейних справ; наявністю конфліктних, емоційно-напружених формальних стосунків між колишнім подружжям; появою у батька нової сім'ї. Встановлено, що стосунки між батьками після розлучення є переважно емоційно-напруженими, формальними, конфліктними або взагалі відсутніми, в окремих випадках – дружніми.

4. Для молодших школярів характерна тенденція до створення дружніх стосунків з дітьми з подібним життєвим досвідом, які також пережили втрату батька через розлучення або не знали останнього. Учням початкових класів із повних родин більш притаманним є підтримувати постійні, тривалі дружні стосунки з однолітками у порівнянні з дітьми із неповних сімей. Розлучення батьків позначається на нестабільності характеру дружніх стосунків молодших школярів.

5. Учбова діяльність молодших школярів впродовж поточного року після розлучення погіршується, характеризується нестабільністю. Для молодших школярів, які пережили розлучення, характерне зниження успішності в учбовій діяльності (середній та низький рівні успішності). Негативними чинниками впливу на учбову діяльність молодших школярів після розлучення виступають характер взаємин між батьками та батьків з дитиною; емоційний стан батьків; ставлення батьків до проблеми навчання (увага, контроль, допомога). Учбову діяльність молодшого школяра контролює мати та родичі за материнською лінією, батько не приймає участі в навчанні дитини після розпаду сім'ї.

Більшість молодших школярів із неповних сімей беруть активну участь у позашкільній діяльності (гуртки, секції), що є позитивним фактором для відновлення їх психічної рівноваги після розлучення батьків.

6. Для молодших школярів із неповних сімей порівняно з дітьми із повних родин більш притаманними є: тривожність (стурбованість); боязкість (беззахисність, підвищене відчуття небезпеки); невпевненість у собі (недооцінювання себе, схильність до почуття провини, емоційна вразливість, надмірна залежність, переживання «не такий, як усі»); підвищений рівень депресивних (сум, пригніченість) та астеничних (зниження працездатності психічних процесів: уваги, пам'яті, мислення) проявів; порушення поведінки (агресивність, неслухняність); вегетативні розлади (психосоматичні захворювання); порушення сну. Розлучення батьків зумовлює появу деструктивних почуттів (провини, невпевненості у собі, тривожності, боязкості), які діти переживають впродовж тривалого часу після розпаду сім'ї. Агресивні прояви (вербальна, фізична агресія, роздратування) молодших школярів, які пережили розлучення батьків, є прийомами психічного захисту від власних негативних почуттів (образи, провини, боязкості, невпевненості, тривожності).

7. Переживання молодшими школярами почуття власної провини у розлученні батьків не залежить від тривалості часового проміжку з моменту руйнування цілісності сім'ї та виникає внаслідок власних умовисновків через брак пояснень з боку батьків щодо причини розлучення або наведення дорослими аргументів, які посилюють психотравму. Відчуття сили та захисту молодші школярі пов'язують з

роллю батька, його відсутність у родині не дає можливості повною мірою задовольнити потребу у безпеці та захисті.

8. Діти молодшого шкільного віку, які пережили розлучення, більшою мірою переживають почуття образи до батька, ніж до матері. Розлучення впливає на появу у молодших школярів сумніву щодо любові батька до них. Незалежно від тривалості часового проміжку з моменту розлучення батьків, діти плекають у собі надію возз'єднання батьківської родини.

9. Психокорекційна програма надання психологічної допомоги молодшим школярам після розлучення батьків спрямована на зменшення негативних переживань, мобілізацію психічних ресурсів, допомогу в оволодінні адаптивними формами поведінки. Вона є дієвою за умов використання когнітивно-поведінкового підходу із застосуванням елементів арттерапії, казкотерапії, ігротерапії, психодрами, психогімнастики, що сприяє корекції особистості дітей на рівні свідомості та поведінки. Ефективність авторської психокорекційної програми підтверджується динамікою позитивних особистісних змін молодших школярів: зниженням тривожності, боязкості, агресивності, невпевненості у собі, подоланням почуття провини та підвищенням доброзичливості, комунікативності, сміливості, рішучості, самовпевненості. Ефективність просвітницької роботи з найближчим соціальним оточенням молодших школярів підтверджена впровадженням практичних рекомендацій для батьків, вчителів та укладанні за взаємною згодою сторін контракту «Щастя моєї дитини»; проведенні консультативних бесід та лекцій.

Проведене дослідження не охоплює усіх аспектів проблеми впливу розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку. Перспективними, на нашу думку, є такі напрямки роботи: дослідження специфіки гендерних відмінностей у переживанні розлучення дітьми молодшого шкільного віку (взаємини у діаді «батько-син (донька)»); дослідження характеру змін образу Я молодшого школяра залежно від особливостей взаємин з батьком після розлучення; вивчення специфіки життєдіяльності дитини в неповній сім'ї, де залишаються після розлучення батько і син (донька).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Руденко І.М. Вплив розлучення батьків на особливості соціалізації дитини / І.М.Руденко // Проблеми загальної та педагогічної психології: [зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / ред. С.Д.Максименко]. – К.: «ГНОЗІС», 2006. – Т. VIII, вип. 2. – С.288 – 293.

2. Руденко І.М. Роль батьків у психосоціальному розвитку дитини до розлучення / І.М.Руденко // Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України: [зб. наук. праць / ред. С.Д.Максименко]. – К.: Міленіум, 2006. – Вип.29. – С. 255 – 262.

3. Руденко І.М. Несвідомі тенденції соціалізації «розлучених» дітей / І.М.Руденко // Проблеми загальної та педагогічної психології: [зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / ред. С.Д.Максименко]. – К.: «ГНОЗІС», 2007. – Т. XI, част.2. – С. 242 – 247.

4. Руденко І.М. Система діагностичних методик для вивчення особливостей життєдіяльності «розлучених» дітей молодшого шкільного віку / І.М.Руденко //

Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: [зб. наук. праць]. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – № 16 (40). – С.142 – 148.

5. Руденко І.М. Психологічна допомога молодшим школярам із реорганізованих родин в умовах шкільної системи / І.М.Руденко // Науково-практичний журнал «Наука і освіта» Південного наукового Центру АПН України. Спецвипуск. Педагогіка і психологія: [зб. наук. праць]. – Одеса: Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського, 2008. – С. 203 – 207.

6. Руденко І.М. Емоційний стан дітей молодшого шкільного віку у построзлучний період / І.М.Руденко // Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди. Психологія, Вип. 29. – Харків: ХНПУ, 2009. – С. 167 – 178.

7. Руденко І.М. Розвиток досліджень психології розлучення в умовах глобалізації / І.М.Руденко // Проблеми і перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали II-ї Всеукр. наук. конф. (Тернопіль, 7 листопада 2006 р.) / М-во освіти і науки України, Терноп. НПУ ім. В.Гнатюка. – Тернопіль: ТНПУ імені В. Гнатюка, 2006. – С. 136 – 137.

8. Руденко І.М. Построзлучна ситуація життєдіяльності дітей молодшого шкільного віку / І.М.Руденко // Трансформація особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (17-18 травня 2007 р.) / М-во освіти і науки України, Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 388 – 392.

9. Руденко І.М. Психологічна допомога дітям молодшого шкільного віку, які пережили розлучення батьків / І.М.Руденко // Становлення особистості фахівця: соціально-психологічні проблеми. Коломінські читання: матеріали II-го Міжнар. наук. форуму (19 лютого 2008 р.) / М-во освіти і науки України, МАУП. – К.: ДП «Вид. дім «Персонал»», 2009. – С. 335 – 342.

АНОТАЦІЇ

Руденко І.М. Вплив розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, м. Київ, 2009.

У дисертаційній роботі представлено теоретичне узагальнення і дослідження проблеми впливу розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку. Виділено рівні життєдіяльності – суспільно-діяльнісний, індивідуально-психічний. Суспільно-діяльнісний рівень включає в себе основні фактори мікросередовища: соціальну ситуацію розвитку (взаємини між членами неповної родини, дружні стосунки з однокласниками); учбову та позашкільну діяльність. Індивідуально-психічний рівень охоплює психологічні особливості особистості дитини молодшого шкільного віку, які сформувалися під впливом події розлучення.

Встановлено, що розлучення батьків зумовлює появу деструктивних почуттів (провини, невпевненості у собі, тривожності, боязкості), які діти переживають

впродовж тривалого часу після розлучення. Доведено можливість зменшення їх негативного впливу на особистість молодшого школяра шляхом проведення психокорекційної роботи засобами когнітивно-поведінкового підходу з елементами арттерапії, казкотерапії, ігротерапії, психодрами, психогімнастики.

Ключові слова: життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку, розлучення батьків, соціальна ситуація розвитку молодшого школяра, дружні стосунки з однокласниками, учбова діяльність молодшого школяра, психологічні характеристики молодшого школяра, часовий проміжок з моменту розлучення, психокорекційна програма надання психологічної допомоги, просвітницька робота.

Руденко И.М. Влияние развода родителей на жизнедеятельность ребенка младшего школьного возраста. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, г. Киев, 2009.

В диссертационной работе представлено теоретическое обобщение и исследование проблемы влияния развода на жизнедеятельность ребёнка младшего школьного возраста. Осуществлен анализ основных теоретических подходов к проблеме, раскрыто понятие «жизнедеятельность ребенка младшего школьного возраста, который пережил развод», выделены уровни его жизнедеятельности, выявлены особенности влияния негативной семейной атмосферы, которая предшествует разводу, и развода родителей на личность ребенка, рассмотрена специфика родительско-детских отношений после развода.

Жизнедеятельность ребенка младшего школьного возраста, который пережил развод, рассматривается в исследовании как система взаимодействий ребенка с окружающим миром после развода и его психическая деятельность как результат отражения развода родителей. Выделены общественно-деятельный и индивидуально-психический уровни жизнедеятельности ребенка младшего школьного возраста из разведённой семьи. Общественно-деятельный уровень включает в себя основные факторы микросреды младшего школьника: социальную ситуацию развития, которая представлена такими сферами взаимоотношений, как неполная семья (отношения между членами неполной семьи) и школа (дружба с одноклассниками); учебную деятельность; внешкольную деятельность. Индивидуально-психический уровень представлен психологическими особенностями личности ребенка младшего школьного возраста, которые сформировались под влиянием развода.

Выяснено, что наличие контактов в диаде «отец – младший школьник» зависит от длительности временного промежутка после развода. Установлено, что контакты младших школьников с отцом и родственниками по отцовской линии проходят в атмосфере эмоционально-позитивного взаимодействия при проявлении интереса к проблемам и делам ребенка, ограничивает отношения – недостижимость отца в важные для младшего школьника моменты жизни. Выявлено, что отношения между родителями после развода имеют эмоционально-напряжённый, формальный, конфликтный характер или вообще отсутствуют, в меньшей степени дружеский характер. Показана тенденция младших школьников к установлению дружеских отношений с одноклассниками с похожим жизненным опытом, которые также

пережили потерю отца из-за развода или не знали последнего. Для младших школьников из полных семей более характерно установление постоянных, длительных дружеских отношений, чем для детей из разведённых семей.

Выяснено, что на протяжении года после развода родителей учебная деятельность младших школьников ухудшается, характеризуется нестабильностью. Для младших школьников из разведённых семей характерны средний и низкий уровни успеваемости. Выявлено, что негативными факторами влияния на учебную деятельность младших школьников после развода выступают: количество и значимость изменений в способе жизни ребенка; характер взаимоотношений между родителями и родителей с ребенком; эмоциональное состояние родителей; отношение родителей к проблеме учёбы (внимание, контроль, помощь).

Большинство младших школьников из разведённых семей активно принимают участие во внешкольной деятельности. Дети посещают кружки, что важно для восстановления их психического равновесия после развода родителей.

Младшим школьникам из разведённых семей, по сравнению с детьми из полных семей, свойственны такие психологические характеристики: тревожность (обеспокоенность); боязливость (беззащитность, повышенное чувство опасности); неуверенность в себе (недооценка себя, склонность к чувству вины, эмоциональная ранимость, повышенная зависимость, чувство «не такой, как все»); повышенный уровень депрессивных (грусть, подавленность) и астенических (снижение работоспособности психических процессов: внимания, памяти, мышления) проявлений; нарушение поведения (агрессивность, непослушание); вегетативные расстройства (психосоматические болезни); нарушение сна.

Выявлено, что развод родителей влияет на появление деструктивных чувств (вины, неуверенности в себе, тревожности, боязливости), которые дети переживают на протяжении длительного времени после распада семьи. Доказано, что агрессивные проявления (вербальная, физическая агрессия, раздражение) младших школьников из разведённых семей являются приёмами психологической защиты от собственных негативных чувств (вина, обида, боязливость, неуверенность, тревожность).

Представлены пути осуществления психологической помощи младшим школьникам из разведённых семей: психокоррекционная программа; просветительская работа с ближайшим социальным окружением (значимыми родными, учителями, воспитателями младшей школы, школьными психологами). Психокоррекционная программа направлена на уменьшение негативных переживаний, мобилизацию психических ресурсов, помощь в овладении адаптивными формами поведения. В ее основе лежит когнитивно-поведенческий подход с элементами арттерапии, сказкотерапии, игротерапии, психодрамы, психогимнастики. Указанные направления способствуют коррекции личности ребенка на уровне сознания и поведения. Эффективность авторской психокоррекционной программы подтверждается личностными изменениями младших школьников: снижением тревожности, боязливости, агрессивности, неуверенности в себе, отреагирование чувства вины и увеличением общительности, доброжелательности, смелости, самоуверенности. Эффективность просветительской работы с ближайшим социальным окружением заключалась в распространении практических рекомендаций для родителей, учителей и подписании, за взаимным

соглашением сторон, контракта «Счастье моего ребенка»; проведении консультативных бесед и лекций.

Ключевые слова: жизнедеятельность ребенка младшего школьного возраста, развод родителей, социальная ситуация развития младшего школьника, дружба с одноклассниками, учебная деятельность младшего школьника, психологические характеристики младшего школьника, временной отрезок с момента развода, психокоррекционная программа психологической помощи, просветительская работа.

Rudenko I.M. The influence of divorce of parents on the vital activity of junior school age child. - Manuscript.

Dissertation on acquiring an academic degree of candidate in psychological sciences, specialty 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2009.

In dissertation work adduce theoretical generalization and experimental research of problem of influencing divorcing resulted on the vital functions of junior school age children, that was in the systematizations of scientific sources, exposed aspects in vital functions of junior pupils the period after divorcing: composition of the reorganization domestic systems; features of mutual relations between the members of the reorganization families; educational, out-of-school activity; specific of comradely relationships with class-mates; psychological descriptions of junior pupils depending of the type of the family and from duration of sentinel interval from the moment of structural deformation of family.

It proved, that structural deformation of family affects appearance in psychical organization of junior pupil's sense of guilt in the divorcing parents; the destructive experience (diffidence, sense of guilt, sense of inferiority, anxiety, defencelessness) during great while after a divorce. It proved, that possibility of reduction of their negative influence on personality of junior pupil's with application of active methods of psychological help.

Key words: vital activity of junior school age child, divorce of parents, social situation of development of junior school age child, society with class-mates, educational activity of junior school age child, psychological descriptions of junior school age child, temporal interval from the moment of divorce, psihocorectsiyna program of psychological help, elucidative work.